
OVER GESCHIEDENIS EN TIJD

F.R. Ankersmit

Inleiding

Welke is de plaats van de geschiedsbeoefening binnen het geheel van de wetenschappen? Meer in het bijzonder, waarin verschilt het studieobject van de historicus van dat van de econoom, de socioloog of van de sociaal-psycholoog? Bestuderen zij niet allen dezelfde socio-historische werkelijkheid waarop ook de historicus zijn aandacht richt? Het voor de hand liggende antwoord is uiteraard dat de historicus de geschiedenis van die socio-historische werkelijkheid onderzoekt, terwijl de beoefenaar van de sociale wetenschappen het heden voor zijn rekening neemt. Om twee redenen is dit voorstel niet zonder zijn problemen. Allereerst zullen sociologen en economen - althans sommigen van hen - tegenwerpen dat zij niet zozeer het heden bestuderen, maar dat zij zoeken naar algemene, niet aan tijd (en dus niet aan het heden) gebonden uitspraken over de aard van de socio-historische werkelijkheid. Daar valt weer tegenin te brengen dat er maar weinig universeel geldende uitspraken over die socio-historische werkelijkheid te doen zijn en dat daarom in de praktijk het meeste sociaal-wetenschappelijke onderzoek wel degelijk de bestaande socio-historische werkelijkheid als object heeft. Bovendien, praktische toepasbaarheid is altijd een belangrijk punt van overweging binnen het sociaal-wetenschappelijk onderzoek en aangezien we alleen in het heden kennis toe kunnen passen, is er ook weinig reden om de beoefenaar van de sociale wetenschappen zij concentratie op het heden te verwijten. Integendeel. Maar het resultaat is wel dat de socioloog of de econoom vaak meer lijkt op een technicus die universele wetmatigheden toepast, dan op de natuurkundige die die wetmatigheden vast wil stellen. En als we dit alles overwegen, valt er uiteindelijk toch veel te zeggen voor ons aanvankelijke standpunt volgens welke de historicus het verleden en de sociaal-wetenschappelijke onderzoeker het heden bestudeert.

Maar er is nog een tweede probleem dat hiermee samenhangt. In hoeverre is dit beeld van de op het verleden gerichte historicus en de op het heden gerichte sociaal-wetenschappelijke onderzoeker wel een juiste

weergave van de feitelijke stand van zaken? Want enerzijds is er de op het heden gerichte *contemporain historicus*, anderzijds is er de econoom of de socioloog die de Franse Revolutie, de genese van het moderne zelf of die van de bestaande economische orde bestudeert. Te denken valt hierbij aan niet-historici als Barrington Moore, Theda Skocpol, Norbert Elias of Immanuel Wallerstein.¹ Aldus vervagen toch weer de grenzen tussen de historicus en zijn collega uit de sociale wetenschappen. Men zou hier tegenin kunnen brengen dat de socioloog of econoom een dergelijke speurtocht door het verleden eerst onderneemt wanneer hij meent via deze omweg tot een beter inzicht in het heden te kunnen komen. De gang naar het verleden is voor hem een *reculer pour mieux sauter*, terwijl de historicus het verleden zuiver om zichzelf bestudeert. Maar erg overtuigend is deze tegenwerping niet. Want de meeste historici zijn ook van mening dat de zin van hun bezigheden daarin ligt het heden vanuit het verleden te verstaan.² Kortom, als we de rekening opmaken blijkt het heel moeilijk om een strikt onderscheid te maken tussen het studieobject van de historicus en dat van de beoefenaar van de sociale wetenschappen. Ontegenzeggelijk hebben zij een gemeenschappelijk studieterrein en komt het vaak voor dat de historicus en de socioloog of de econoom dezelfde taal spreken en vrijelijk van elkaars werk gebruik maken.

Maar zelfs als we bereid zijn om een belangrijk historisch en sociologisch condominium te erkennen, kan niet redelijkerwijs ontkend worden dat de historicus zich meer met het verleden bezighoudt dan de beoefenaar van de sociale wetenschappen. Anders dan in de sociale wetenschappen is tijd, is temporele distantie constitutief voor de geschiedbeoefening. Anders dan de beoefenaar van de sociale wetenschappen bestudeert de historicus het verleden niet alleen omdat aldus soms het heden begrijpelijker wordt, maar ligt in die temporele distantie oorsprong en zin van de geschiedbeoefening: temporele distantie tussen heden en verleden of tussen verschillende momenten in het verleden zelf is inzet en uitgangspunt voor alle geschiedschrijving.

Wanneer men deze zo voor de hand liggende constatering gedaan heeft, zal men de geschiedfilosofische literatuur opslaan in de verwachting dat daar ruimschoots aandacht wordt besteed aan het thema van geschiedenis en tijd. Niets is echter minder het geval. Merkwaardig genoeg schrijven geschiedfilosofen vrijwel nooit over het probleem van de tijd. Raadpleegt men de bundels en bloemlezingen uit het werk van vroegere geschiedfilosofen die in de vijftiger jaren gepubliceerd werden - te denken valt aan bundels van Gardiner, Dray, Meyerhoff en Hook - dan treft men daar geen enkel artikel aan waarin het probleem van de tijd systematisch wordt aangepakt. Wel moet ik dat enigszins relativiseren. De vraag naar de mogelijkheid van kennis van een werkelijkheid die temporeel van ons verwijderd is, werd wel geregeld gesteld en had voor sommige geschiedfilosofen zelfs een zekere urgentie.³ Het is echter tekenend dat de debatten die hierover gevoerd werden, veel meer het karakter aannamen

van debatten over de aard van de verleden *werkelijkheid* dan van debatten over historische *tijd*. Voorts kan men inderdaad nog wijzen op Danto's analyse van de waarheid van in verleden of tegenwoordige tijd gedane uitspraken over het verleden⁴ en aan het werk van de logicus A.N. Prior over een verwante thematiek⁵, maar veel sporen heeft dit alles in de geschiedfilosofie niet nagelaten. Tijd is geen thema in de geschiedfilosofie.

Hiermee is aangegeven wat aanleiding en uitgangspunt van dit betoog zal zijn. Ik wil proberen een verklaring te geven voor het feit dat geschiedfilosofen, heel anders dan wij verwacht zouden hebben, toch zo weinig belangstelling hebben voor het thema geschiedenis en tijd. Daartoe zal ik de tijd op drie manieren interpreteren: 1) als transcendentale categorie, 2) als chronologische tijd (voortaan aan te duiden als 'klokken-tijd') en 3) als historiciteit van de mens (geleefde tijd). Het zal blijken dat de tijd in geen van deze gedaantes in de geschiedbeoefening een centrale rol speelt. Laat ik het nauwkeuriger formuleren. De rol die de tijd in de geschiedbeoefening speelt is juist gelegen in het onzichtbaar maken van zichzelf. Zeker heeft de tijd een belangrijke functie in de geschiedbeoefening (daar ligt de waarheid van de hierboven verwoorde intuïties), maar die functie is eerder een *negativum* dan een *positivum* (en dat verklaart de geringe aandacht voor de tijd): in de geschiedschrijving poogt men het spoor dat de tijd in het verleden heeft nagelaten zoveel mogelijk uit te wissen. Tegen deze achtergrond zullen we een oordeel uitspreken over het werk van Paul Ricoeur en van David Carr. In hun boeken, die beide van recente datum zijn, is meer aandacht voor de tijd dan in enig ouder geschiedfilosofisch werk. Het is te juister tijd als men nu over de tijd spreekt, naar het schijnt.

Tijd als transcendentaal begrip

In de inleiding constanteerden we dat de tijd constitutief is voor de geschiedbeoefening. Een eerste manier om aan deze intuïtie vorm te geven is het voorstel de tijd te zien als een of dè transcendentale voorwaarde voor de mogelijkheid van alle kennis die historische kennis wil zijn. Tijd is het begrip dat geschiedenis en historische kennis ervan pas mogelijk maakt.

Daartoe het volgende. In zijn eerste *Kritiek* wilde Kant de vraag beantwoorden hoe de wiskundige en natuurkundige kennis mogelijk is die sinds de zeventiende eeuw op zo een indrukwekkende wijze was toegenomen en waarvoor Kant zo een immens respect had. Kant beantwoordde deze vraag met zijn zogenaamde 'transcendentale' filosofie, dat wil zeggen, met een filosofie die ons toont welke de voorwaarden zijn voor de mogelijkheid van kennis - in dit geval van wiskundige en natuurwetenschappelijke kennis. Kants kerngedachte was daarbij dat er in de empirie,

in de zintuiglijke waarneming van de werkelijkheid inderdaad van allerlei mis kan gaan, maar dat daarentegen in het *zuivere* functioneren van ons verstand, vrij van empirische toevoegingen, de oorsprong ligt van ontwijfelbare zekerheden. En ook die empirische waarneming wordt betrouwbaar voor zover die conform is aan de regels van het zuivere verstand of de zuivere rede. Die regels van de zuivere rede kon Kant daarom zien als de *transcendentale* voorwaarde voor de mogelijkheid van betrouwbare (natuurwetenschappelijke) kennis van de empirische werkelijkheid. Ook hedendaagse filosofen zouden tot op zekere hoogte nog met Kant mee kunnen gaan. Men zou er dan op willen wijzen dat veel (natuurwetenschappelijke) kennis eerst mogelijk is dankzij het logische denken zoals wij dat aantreffen in de logica en in de wiskunde, die inderdaad beide 'zuiver' zijn in die zin dat zij geen empirische elementen bevatten. De logica en de wiskunde kunnen immers gebruikt worden om ware uitspraken over de empirische werkelijkheid te doen, maar dergelijke uitspraken doe de logica en de wiskunde niet *zelf*. Kant evenwel ging nog een stukje verder, want ook in bijvoorbeeld de wet van oorzaak en gevolg zag hij zo een transcendentale regel en, wat voor ons hier van belang is, iets dergelijks zei Kant tevens over de begrippen ruimte en tijd.

Ruimte en tijd zijn 'zuivere' begrippen, zij staan als zodanig los van de empirie, maar eerst wanneer wij de empirische werkelijkheid vorm geven in overeenstemming met deze begrippen ruimte en tijd, is betrouwbare kennis van die empirische werkelijkheid mogelijk. Kennis is altijd kennis van ruimte-tijdelijke werkelijkheid. Kant duidt ruimte en tijd aan als *Anschauungsformen*: zij zijn de 'vormen' waaraan de 'aanschouwing' van de werkelijkheid altijd gebonden is, wil die er aanspraak op kunnen maken 'ware' kennis te zijn. In de *Prolegomena*, het geschrift waarin Kant de inzichten populariseerde die hij in zijn eerste *Kritiek* ontwikkeld had, vatte Kant het bovenstaande aldus tezamen: "nun sind Raum und Zeit diejenigen Anschauungen, welche die reine Mathematik allen ihren Erkenntnissen und Urteilen, die zugleich als apodiktisch und notwendig auftreten, zum Grunde legt. ... Doch betrifft dies Vermögen, *a priori* anzuschauen, nicht die Materie der Erscheinung, daß ist daß, was in ihr Empfindung ist, denn diese macht das Empirische aus, sondern nur die Form derselben, Raum und Zeit."⁶

Voor de geschiedbeoefening zou men hier de volgende voor de hand liggende conclusie aan kunnen verbinden. Ruimte en tijd zijn de *Anschauungsformen* die ons toegang bieden tot de empirische werkelijkheid. Dat betekent dat geschiedenis, de kennis van het verleden, eerst mogelijk is dankzij de *Anschauungsform* van de tijd; eerst dankzij deze ontstaat heel de dimensie van het verleden. De tijd is daarom niet een accidenteel begrip vanuit het perspectief van de geschiedbeoefening, maar de voorwaarde voor de mogelijkheid überhaupt van historische kennis. Alles wat wij zeggen over het verleden, kunnen wij eerst zeggen dankzij dat transcendentale tijdsbegrip en zal daar ook steeds de sporen van dragen.

Een hechter en nauwer verband tussen tijd en geschiedbeoefening kan men zich niet voorstellen.

Tegen deze transcendentalistische redenering ten gunste van het belang van de tijd voor de geschiedbeoefening zijn twee argumenten aan te voeren. Allereerst is op te merken dat Kant zelf al in het geheel niet het gevoel had met zijn redenatie de geschiedbeoefening transcendentalistisch te funderen. Zoals hierboven gesuggereerd werd, ging het hem vooral om de wiskunde en de natuurwetenschappen en als typische representant van de Verlichting kon Kant maar heel weinig belangstelling opbrengen voor de geschiedbeoefening. Er is ook nooit een geschiedfilosoof geweest die een transcendentalistische fundering van de geschiedbeoefening heeft opgezet zoals zojuist geschetst. Kant wilde aantonen dat al onze waarneming van de empirische werkelijkheid gebonden is (en mogelijk wordt) aan (en door) de *Anschauungsformen* van ruimte en tijd en de betekenis van de laatste beperkt zich daarom niet tot de geschiedbeoefening maar geldt ook voor disciplines als de astronomie, de geologie en - waar Kant vooral aan dacht - de mechanica. Zeker in de mechanica speelt tijd een belangrijke rol en komt zij in heel wat formules voor. Dat mag ons al wantrouwend maken. Hier is immers sprake, zoals Spengler constateerde, van "eine Zeit, welche mathematisch in Ausdrücke wie t , t^2 , $-t$ gebracht werden kann, die die Annahme einer Zeit von der Grösse Null oder negativer Zeiten wenigstens nicht ausschliessen. Ohne Zweifel kommt hier der Bereich des Lebens, des Schicksals, der lebendigen, *historischen* Zeit gar nicht in Frage."⁷ Niet alle tijd is *historische* tijd.

Een tweede tegenwerping betreft de geschiedbeoefening als kennisvorm. Historische kennis, historisch inzicht vindt steeds zijn belichaming in historische teksten. Nu is het met historische kennis en inzicht zo gesteld dat de geschiedkundige interpretaties waarin die kennis of inzicht tot uitdrukking komt, niet zozeer geassocieerd moet worden met de *waarheid* van de uitspraken waar een tekst of historische interpretatie uit opgebouwd is, alswel met die uitspraken *zelf*. Geschiedschrijving betreft eerder een selectieprobleem - wat zal men wel of niet over het verleden zeggen? - dan een probleem van het doen van ware uitspraken over het verleden. Dat dat zo is, blijkt al daaruit dat twee historici met elkaar van mening kunnen verschillen zelfs wanneer zij de waarheid van de afzonderlijke uitspraken van elkaars historische teksten niet betwijfelen willen - en dat zijn ook altijd de meest interessante debatten in de geschiedbeoefening.⁸ Anders gezegd, in de praktijk van de geschiedbeoefening en met name in het historisch debat zijn uitspraken als het ware atomen en geen moleculen: men kijkt er niet 'in' om te zien hoe ze zijn opgebouwd. Nu vindt men tijdsbepalingen altijd 'in' de uitspraken waar de historische tekst uit is samengesteld (bijvoorbeeld: "in 1789 brak de Franse Revolutie uit"). En wanneer dan in de geschiedbeoefening en in de praktijk van het historisch debat uitspraken gewoonlijk 'van buitenaf' bezien worden, als atomen bezien worden, dan betekent dit dat de tijd in de geschiedbeoefe-

ning slechts van secundair belang kan zijn. Daarmee zullen we de hoop op een transcendentale fundering van de geschiedbeoefening in de tijd op moeten geven.

Tijd als klokkentijd

Tijd is een van de grootste raadsels die de filosofie kent. Sinds de welbekende uitspraak van Augustinus in zijn *Confessiones* dat hij slechts weet wat tijd is zolang men er hem er niet naar vraagt,⁹ hebben filosofen opvallend weinig succes gehad in hun pogingen inhoud te geven aan het begrip. Er is echter in de vorm van de klokkentijd een tijdsbegrip dat vanuit filosofisch perspectief geheel onproblematisch is. Klokkentijd is de tijd die we op de klok aflezen. Zestig minuten gaan er in een uur, vierentwintig uren in een dag - en zo verder via weken, maanden en jaren naar decennia en eeuwen. Klokkentijd is gedefinieerd in termen van objectief waarneembare fysische of astronomische verschijnselen en als zodanig relatief probleemloos.

Welke is de betekenis van klokkentijd voor de geschiedbeoefening? Het antwoord op deze vraag vinden wij in de kroniek en de annalistiek. Als voorbeeld van een kroniek noemt de Amerikaanse geschiedfilosoof Hayden White de Annalen van Sankt Gallen (die dus niet tot het genre van de annalistiek gerekend moeten worden!). Ik citeer daaruit de volgende passage: "722, goede oogst; 723, -; 724, -; 725, de Saracenen kwamen voor de eerste maal; 726, -; 727, -; 728, -; 729, -; 730, -; 731, de gezegende Beda stierf; 732, Karel bevocht de Saracenen bij Poitiers op zaterdag; 733, -; 734, -"¹⁰ De chronologie, de klokkentijd, geeft hier, zoals het voorbeeld toont, de structuur aan het geschiedverhaal - als we tenminste bereid zijn om in het geval van de kroniek nog van een geschiedverhaal te spreken. Hetzelfde geldt evenzeer voor de annalistiek. Evenals in de kroniek wordt in de annalistiek de telling van de jaren gevolgd, maar de kroniek beperkt zich niet tot zo een chronologisch verslag. Anders dan de kroniek concentreert de annalistiek zich in de eerste plaats op een bepaalde historische entiteit, of dat nu een klooster, stad, vorst of land is. De annalistiek heeft een 'onderwerp' en daarmee al een cohesie die de kroniek niet kent. In de tweede plaats worden in de annalistiek verbanden gelegd, bijvoorbeeld in de vorm van een causale relatie tussen verschillende historische gebeurtenissen. Zo kan in de annalistiek een uitspraak als de volgende gedaan worden: "dus drok had men't in Vrankrijk, met het betrachten der Neêrlandsche dingen. Met geen en minder yver pynde men zich, ook hier, 't groote werk te voltooyen. Ter laastvermelde daghvaart binnen Amsterdam, hadden d'Algemeine Staaten besluit genoomen, op het afsnyden des Koninx van Spanje, en 't verwerpen van zynen naam en wapen; doch het stuk uitgesteld, mits de gemaghtigden van zommighe gewesten zich noch alstoen niet genoeghzaam gelast vonden. Thans

vergaaderden zy weeder, om er mee voorts te vaaren, in den Haaghe"¹¹. het citaat is uit Hoofts *Neederlandsche Histoorien*, het meest prominente voorbeeld van annalistiek in de Nederlandse historiografie. Bevat een historische tekst een dergelijke zin waarin een verband gelegd wordt tussen verschillende gebeurtenissen, dan rekent men deze niet langer tot de kroniek maar tot de annalistiek.

Terecht wijst Hayden White er op dat wij vanuit de hoogmoed van onze tegenwoordige historiografische verworvenheden niet neer moeten zien op de kroniek en de annalistiek. In de eerste plaats is het aannemelijk dat beiden de adequate historiografische vertaling vormden van het levensgevoel van niet alleen de vroege Middeleeuwen maar ook van een latere tijd. Een samenleving waarin instituties als staat, natie of dynastie nog niet waren uitgekristaliseerd en waarin men bijgevolg geen voor de hand liggend object van geschiedschrijving kende, een samenleving die niet minder van de grillen van de natuur afhankelijk was dan van het handelen van de mens zelf, heeft goede redenen om voor de kroniek te kiezen zelfs wanneer men bekend zou zijn met andere vormen van geschiedschrijving (en het is aannemelijk dat de kroniekschrijvers van de Middeleeuwen niet geheel onwetend waren van de klassieke historiografische traditie). In de tweede plaats, in objectiviteit, waarheid en realisme doen kroniek en annalistiek niet onder voor de hedendaagse geschiedschrijving.¹² Hun 'waarheid' steekt zelfs gunstig af bij de vaak ingewikkelde en fragiele theoretische constructies die wij in de geschiedschrijving sinds Ranke aantreffen. In het geval van de kroniek is het, zoals Benveniste zegt,¹³ alsof hier de gebeurtenissen zichzelf verwoorden.

Desondanks zal tegenwoordig geen historicus het voor de kroniek of de annalistiek op willen nemen. Wat beiden missen in vergelijking met de moderne geschiedbeoefening is 'afsluiting', dat wil zeggen een duidelijk begin en einde. Beide bezitten evenmin het vermogen van de moderne geschiedbeoefening tot weging en interpretatie van de bestudeerde historische totaliteit; er is geen historicus die ons toespreekt vanuit een welgedefinieerd standpunt ten opzichte van het bestudeerde verleden. Zelfs een annalistisch meesterwerk als Hoofts *Histoorieen* maakt daarom op de hedendaagse lezer een merkwaardig breinloze indruk; het betoog beweegt zich gelijkmatig voort als een rimpel op het oppervlak van de tijd en gaat in iedere fase geheel op in het dan vertelde. Het betoog is geen web, maar een lijn en weet nooit een suggestie van diepte, perspectief of samenhang op te roepen. Kroniek en annalistiek falen als "proper history, at least according to later commentators, by virtue of two considerations. First, the order of discourse follows the order of chronology; it presents events in the order of their occurrence and cannot, therefore, offer a kind of meaning that a narratologically governed account can be said to provide. Second, propably owing to the 'annalistic' order of the discourse, the account does not so much conclude as simply terminate."¹⁴ In de eerste door White genoemde overweging ligt de kern van de zaak: de kroniek en

de annalistiek slagen er niet in om een betekenis aan het verleden te geven. En juist dat - duiding van het verleden - is inzet en doel van de moderne geschiedbeoefening; de chronologische orde van de klokkentijd levert daartoe geen bijdrage.

Tijd als historiciteit (geleefde tijd)

In beide vorige paragrafen hebben we er, om zo te zeggen, tweemaal 'naast geschoten'. Met het transcendentalistische tijdsbegrip schoten we hoog over ons doel heen omdat men ook allerlei andere disciplines dan de geschiedbeoefening uitgaande van dat tijdsbegrip zou kunnen verdedigen. Met de klokkentijd schoten we te laag: de chronologische klokkentijd is slechts van waarde voor de kroniek en de annalistiek en heeft daarom weinig betekenis voor de moderne geschiedbeoefening. De bestaande en juist meest recente geschiedfilosofische literatuur stelt ons echter in de gelegenheid nog een derde poging te wagen en we mogen hopen nu wel ons doel te raken.

Ik denk daarbij aan Paul Ricoeurs *Time and narrative* uit 1983 en het uit 1986 daterende boek van David Carr *Time, narrative and history*.¹⁵ Uit de titel van deze beide boeken blijkt al dat hier aan de tijd meer aandacht geschonken wordt dan in de geschiedfilosofische traditie ooit het geval was. Beide boeken ademen de atmosfeer van de zogenaamde fenomenologie. De fenomenologie is een filosofische stroming die ontstond aan het begin van deze eeuw en waaraan vooral de namen van Franz Brentano, Edmund Husserl en - tot op zekere hoogte - Martin Heidegger verbonden zijn. Het existentialisme kan men goed zien als een latere variant van de fenomenologie. De fenomenologie zoekt een maximaal onbevooroordeelde, quasi-wetenschappelijke beschrijving van hoe de wereld zich aan ons voordoet en kiest daarbij haar uitgangspunt in de ervaring zelf. Dat wil zeggen, noch bij het kennend subject (dat leidt altijd tot idealistische systemen) noch bij het ervarend object (zoals in het empirisme het geval is). Aldus hoopte Husserl het dilemma van idealisme en realisme te kunnen vermijden en zelfs te kunnen overstijgen. In *Sein und Zeit* wees Heidegger er onder meer op dat deze ervaring steeds de dimensie van tijd en van historiciteit bevatten zal. Hier ligt het vertrekpunt van zowel Ricoeur als van Carr. Beider grondgedachte is dat deze historiciteit, deze temporaliteit van de ervaring niet alleen geldt voor de wijze waarop het individu de wereld ervaart, maar dat er een continuïteit bestaat tussen dat elementaire niveau van het individu en de rol van tijd en temporaliteit in de geschiedschrijving en in het functioneren van de groep. Die continuïteit is daarom de spil waar alles om draait. Nu is het zo dat Ricoeur toch nog eerder geneigd is om hier breuken te zien - waarmee de betekenis van historiciteit en geleefde tijd voor de geschiedschrijving en de groep gerelativeerd wordt - dan Carr.¹⁶ Dat is er de reden van dat ik hieronder

het werk van Carr en niet dat van Ricoeur bespreken zal. Bovendien gaat Carr op een bijzonder weloverwogen en doelgerichte manier te werk in zijn boek en dat is bij Ricoeur minder het geval.¹⁷

Carrs betoog verloopt in twee stappen. Allereerst wil hij aantonen dat de tijd een essentiële categorie is voor het ervaren en handelen van het afzonderlijke individu (hier kan Carr terugvallen op zijn fenomenologische voorgangers); de tweede stap betreft de in de vorige alinea vermelde continuïteit tussen de rol van tijd en historiciteit voor het individu en die voor de groep en de geschiedschrijving. De eerste stap is het eenvoudigst. Carr sluit hier aan bij de gedachte van Husserl volgens welke onze ervaring altijd een herinnering aan het verleden ('retentie') en een anticipatie van de toekomst ('protentie') veronderstelt. Met een gelukkige beeldspraak vergelijkt Carr de ervaring met het horen van een melodie; een melodie kunnen we pas als zodanig herkennen wanneer we niet alleen naar de afzonderlijke noten luisteren maar wanneer we ons ook herinneren wat er aan een bepaalde noot voorafging en we onze vermoedens hebben over wat er nog kan komen.¹⁸ Anders gezegd - en deze herformulering is voor Carr van groot belang - reeds onze ervaring heeft een *narratieve* structuur. Zoals een verhaal steeds loopt van een begin, via het midden naar het einde, zo vertoont onze ervaring eenzelfde temporele en daarmee narratieve structuur. Temporaliteit en narrativiteit zijn nauw verwante begrippen en zij zijn de beide peilers waarop Carrs betoog is gefundeerd. Niet alleen vinden we narrativiteit en temporaliteit op het niveau van onze, bijvoorbeeld historische, verhalen over de (verleden) werkelijkheid, maar zij maken al deel uit van de werkelijkheid *zelf* die aldus beschreven wordt.¹⁹

Narrativiteit en temporaliteit vormen niet "a dress which covers something else, but the structure inherent in human experience and action."²⁰ Inderdaad, niet alleen onze ervaring maar ook ons handelen vertoont deze temporele en narratieve structuren. Want wanneer we tot een bepaalde handeling besluiten, doen we dat op basis, enerzijds, van overwegingen van hoe de (verleden) wereld was voorafgaand aan dat besluit en, anderzijds, van de overweging hoe de wereld er uit zal zien als wij die handeling in kwestie zullen hebben verricht (toekomst).²¹

De tweede stap is lastiger en betreft de vraag of de narrativiteit en de temporaliteit voor de groep en de geschiedschrijving van de groep van een even fundamenteel belang zijn als voor het individu - met andere woorden, is er ook een narratieve, *sociale* tijd, zoals die er zeker wel voor het *individu* is? In een even gebalanceerde als eerlijke analyse komt Carr tot de conclusie dat de pogingen die door Husserl, Heidegger en Alfred Schütz (een volgeling van Husserl) ondernomen werden om van individu naar de groep te redeneren geen succes gehad hebben.²² Carr wendt zich daarom tot Hegel en met name diens beroemde betoog over de relatie tussen meester en knecht om aan bedoelde overstap van individu naar

groep inhoud te geven. Hegel zegt onder andere over die relatie dat de meester slechts meester kan zijn voor zover hij als zodanig door de knecht *erkend* wordt: in de erkenning door de ander herkennen wij onszelf en worden we eerst wat we zijn. Voor Carr staat erkenning, zoals door Hegel bedoeld, model voor iedere integratie van het individu binnen een groep met een zekere cohesie. De groep is daarom wezenlijk meer dan een optelsom van afzonderlijke, atomistische, Hobbesiaanse individuen. Omgekeerd zal ook het individu zichzelf steeds definiëren en interpreteren in termen van de groep en van de patronen van erkenning die in de groep bestaan. Dat betekent - en daar gaat het Carr om - dat er een continuüm bestaat tussen het individu en de groep. En dat betekent weer volgens Carr dat de narrativiteit en de temporaliteit evenzeer categorieën voor de groep zijn als voor het individu - waarbij deze narrativiteit en temporaliteit van de groep bij uitstek vorm krijgen in de geschiedverhalen die de groep over zichzelf vertelt.

Carrs betoog overziende, kunnen we concluderen dat voor hem temporaliteit de allesbeheersende dimensie is in zowel de geschiedenis zelf als in de geschiedschrijving. Aan objectzijde vindt de temporaliteit haar verankering in het temporeel karakter van het ervaren en handelen van individuen en van groepen; aan de zijde van het historisch (kennend) subject vinden we de temporaliteit in de narratieve structuur van het historisch verhaal dat verloopt van begin, via midden naar een einde. De continuïteitsthese garandeert dat we de temporaliteit op ieder niveau aantreffen; wie de rol van de tijd in de geschiedschrijving wil accentueren kan daarom beter terecht bij Carrs fenomenologische, geleefde tijd dan bij de transcendentale tijd en de klokkentijd van de vorige paragrafen.

De meningsverschillen tussen Carr en Mink

We moeten Carr prijzen voor de heldere en doortastende wijze waarop hij de plaats omschreef van de tijd in de geschiedbeoefening. Desondanks zal zijn betoog niet iedereen overtuigen. Meer in het bijzonder betwijfel ik of Louis Mink en Hayden White, tegen wier opvattingen Carr zich doorlopend verzet, zich door Carrs argumentatie van hun ongelijk zouden laten overtuigen. Anders dan Carr constateren Mink en White juist een *discontinuïteit* tussen het leven van individu en groep en het historisch verhaal dat daarover verteld kan worden. Waar Carr temporaliteit en narrativiteit steeds verbindt, daar associëren Mink en White temporaliteit exclusief met het *'leven'* en narrativiteit met het *'verhaal'* over het *'leven'*. Bijgevolg achten Mink en White de tijd voor de geschiedbeoefening van relatief gering belang.

Uitgangspunt en zwaartepunt in Carrs betoog is het ervaren en handelen van het afzonderlijke individu. De historiciteit en narrativiteit van groep en historisch verhaal worden daarop gemodelleerd. Bijgevolg is

de groep voor Carr slechts een uitbreiding van de sfeer van het individu. De groep (staat, natie, sociale groep etc.) bestaat slechts voor zover de individuen de groep als zodanig erkennen - en aldus kan de temporaliteit en narrativiteit van de sfeer van het individu naar die van de groep getransponeerd worden. Karakteristiek zijn in dit verband de volgende uitspraken van Carr: "only groups distinguished by the conscious and active participation of their members qualify as we-subjects in the sense of this discussion (...). We are saying that the we-subject exists insofar as individuals take it to exist and act accordingly"²³. Herinneren we ons hoe Carr gebruik maakte van Hegels ideeën over de relatie tussen meester en knecht, dan is een dergelijke visie op de groep ook te verwachten.

Carrs omarming van het wij-perspectief (als uitbreiding van het ik-perspectief) heeft echter tot gevolg dat de activiteit van de historicus zich niet kan emanciperen ten opzichte van handelen en denken van historische actors uit het verleden. Zodra de historicus een dergelijke emancipatie na zou streven, verbreekt hij dat continuum tussen het individu, de groep en de geschiedkundige waar heel Carrs betoog op gebaseerd is. Toch vindt een dergelijke emancipatie in de geschiedbeoefening zelfs gewoonlijk plaats. De historicus is een *buitenstaander* in zijn relatie tot de groep waarvan hij de geschiedenis onderzoekt en hij schrijft daarom niet vanuit een wij- maar vanuit een zij-perspectief. En daar is een even gewichtig als doorslaggevend argument voor. Wij ervaren het verleden eerst als zodanig voor zover het anders is dan het heden en voor zover wij er dus van vervreemd geraakt zijn; het behoort daarom tot de essentie van het verleden dat het bezien wordt vanuit een ander dan het wij-perspectief, het perspectief van de historische actors zelf. De historicus voelt de behoefte om dingen over het verleden te zeggen die de historische actors niet over zichzelf gezegd hebben en wellicht zelfs ook niet hadden kunnen zeggen. Dat was ook de gedachte achter Hegels befaamde notie van 'de list van de rede'; Hegel wilde daarmee aangeven dat wij vaak eerst achteraf (dus niet vanuit het wij-perspectief) ons realiseren wat de portée geweest is van bepaalde historische ontwikkelingen. Het is tekenend dat Carr in het kader van zijn gedachtegang uitdrukkelijk geen ruimte laten wil voor deze Hegeliaanse notie²⁴. Desondanks is Carr wel bereid toe te geven dat er vaak een immense afstand bestaat tussen de historicus en de historische actor; ook hij kan tenslotte niet ontkennen dat historici niet aarzelen om te spreken over het oude Egypte of over de vroege Middeleeuwen. Carr probeert het gevaar van deze concessie voor zijn standpunt te neutraliseren met de uitspraak dat *wij* - en dus ook de historicus - "are situated *for us* within the larger panorama of history reaching back into the remotest regions and times"²⁵. Hier wordt het wij-perspectief zo mateloos opgerekt dat een zij-perspectief zelfs geheel onvoorstelbaar wordt.

Dit alles klemmt des te meer omdat het verschil, of zelfs conflict tussen het perspectief van de historicus en dat van de historische actor in feite de kiem was waaruit het narrativisme in de geschiedfilosofie is voortgeko-

men. Narratieve structuren, narratieve logica, de ironie van het historisch verhaal werden eerst een legitiem object van geschiedfilosofische bespiegeling voor zover men bereid was aan het historisch verhaal een autonomie toe te kennen ten opzichte van het vertelde verleden (het 'geleefde'). Het is daarom interessant dat Carr dit conflict zoekt te ontkennen vanuit een positie die toch onmiskenbaar narrativistisch is; bij Carr is narrativiteit zelfs een nog algemener fenomeen dan bij Mink of White. Des te meer reden is er om het meningsverschil tussen Carr en die beide geschiedfilosofen nader te preciseren. Zoals Carr zelf in de inleiding van zijn boek schrijft is de sleutel tot dat meningsverschil de uitspraak van Mink "stories are not lived but told"²⁶. Een verhaal, aldus Mink, 'leeft' men niet, maar wordt verteld. Herinneren we ons het begin van de vorige paragraaf dan realiseren we ons dat Carr in tegenstelling tot Mink de narrativiteit ook in het 'leven' wil verankeren omdat ervaren en handelen steeds een narratieve structuur bezitten. Vandaar Carrs uitspraak: "Louis Mink was thus operating with a totally false distinction when he said that stories are not lived but told, They are told in being lived and lived in being told"²⁷. Overdenken we dit, dan zullen we inzien dat het meningsverschil tussen Carr en Mink de band betreft tussen tijd of temporaliteit en narrativiteit. Carr noemt beide steeds in één adem: het 'leven' verenigt beiden met narrativiteit. Het niet-geleefd worden van verhalen markeert de afstand tussen temporaliteit (leven) en het geschiedkundig verhaal.

Voor deze afstand tussen tijd en narrativiteit heeft Mink verschillende argumenten. De belangrijkste is wel dat het juist de taak van het historisch verhaal is om in het verhaal *tezamen* te nemen wat in het 'leven' of verleden temporeel *gescheiden* is. Wat in het 'leven' of verleden, *seriatem*, in een temporele successie ervaren wordt, bindt het historisch verhaal tezamen binnen één synopsis²⁸. "In the configurational comprehension of a story (...) the end is connected with the promise of the beginning as well as the beginning with the promise of the end, and the necessity of the backward reference cancels out, so to speak, the contingency of the forward references. To comprehend temporal succession means to think of it in both directions at once, and then time is no longer the river which bears us along but the river in aerial view, upstream and downstream seen in a single survey"²⁹. Mink voegt hier aan toe dat deze verrassende visie op de tijd minder in strijd is met onze intuïties over de geschiedschrijving dan op het eerste gezicht lijken mag. Want wij kennen als historici allen het verschijnsel dat de tijd en de chronologie een ondergeschikter rol spelen in de geschiedschrijving naarmate we meer beginnen te begrijpen van een historisch gebeuren of van een historische periode. Jaartallen behoren tot de propadeuse van historisch inzicht en alles wat vanuit geschiedkundig oogpunt belangwekkend is, begint pas wanneer we niet langer over tijd en chronologie hoeven te spreken. Een verleden dat wij nog voornamelijk chronologisch verstaan is een slecht begrepen deel van het verleden. De algemeen

erkende meesterwerken van de twintigste eeuwse historiografie bevatten zeer weinig jaartallen. We kunnen daarom instemmen met Minks "thesis that time is not of the essence of narratives"³⁰. Sterker nog, het behoort tot de essentie van verhalen de tijd zoveel mogelijk uit te drijven in ons pogen het verleden te verstaan; het is een verdienste van het historisch verhaal wanneer het er in slaagt de tijd naar de achtergrond te dringen of zelfs geheel te elimineren.

Aanvaarding van Minks standpunt noopt geenszins tot afwijzing van de door Carr zo sterk beklemtoonde rol van de tijd en narrativiteit voor het individu. Want waarom zouden wij onder bepaalde omstandigheden niet de historicus van onszelf kunnen zijn? Niets verplicht Mink ertoe te ontkennen dat individuen vaak een autobiografisch, historisch verhaal over zichzelf vertellen en dat wij ons handelen ook steeds op dergelijke al of niet uitgewerkte verhalen oriënteren. Maar het handelen en het vertellen van een verhaal over zichzelf blijven voor Mink twee verschillende zaken, hoezeer iemand zijn handelen en leven ook baseert op een dergelijke levensgeschiedenis. Wie vertelt, handelt niet - en *vice versa*. Het probleem met Carrs continuïteitstheze is, dat hij het onderscheid tussen deze beide niveaus uit het oog verloor en hij verloor dat uit het oog omdat hij zich nooit realiseerde dat de actor en de historicus heel goed in één en dezelfde persoon verenigd kunnen zijn.

Overigens, Carrs kritiek op Mink is niet geheel onbegrijpelijk. Zowel Mink als White zijn geneigd een contrast te scheppen tussen een werkelijkheid van disparate 'fictie' waarop aan die gebeurtenissen narratieve samenhang gegeven wordt. Het contrast tussen feit en fictie laten zij samenvallen met het contrast tussen het nog niet narratief geïntegreerde 'leven' en de historische interpretatie daarvan. Door deze twee contrasten elkaar te laten versterken ontstaat een quasi-positivistisch beeld van een *an sich* zinloze werkelijkheid die wacht op een, zich buiten de werkelijkheid om voltrekkende, narratieve interpretatie van die werkelijkheid. Carr heeft gelijk wanneer hij dit zwaar aangezette schematisme corrigeert door er op te wijzen dat wij in ons handelen op basis van een narratieve inspiratie vorm geven aan de historische werkelijkheid (en niet alleen aan interpretaties daarvan). Carr vervalt echter in een ander uiterste dan Mink en White door 'leven' en narrativiteit volledig met elkaar te identificeren. De relatie tussen beide lijkt evenwel op die tussen lezen en interpreteren van het gelezene: beiden sluiten direct op elkaar aan, veronderstellen elkaar zelfs, maar toch blijven het onderscheiden operaties.

Conclusie

Noch de transcendentale tijd, noch de klokkentijd, noch de geleefde tijd bleken van doorslaggevend belang te zijn voor de geschiedbeoefening en daar ligt ongetwijfeld de verklaring voor het geringe aantal pagina's

dat door geschiedfilosofen aan de tijd gewijd werd. Weliswaar doet deze constatering onvoldoende recht aan de complexe rol van de tijd in de geschiedbeoefening. Maar die rol is eerder 'negatief' dan 'positief'; dat wil zeggen, het is de taak en opgave van de geschiedbeoefening om de rol van de tijd zoveel mogelijk te niet te doen. Wat Mink verstond onder het synoptisch tezamen zien van wat in het verleden zelf, *seriatim*, gescheiden is, impliceert immers een streven naar de vernietiging van de geleefde tijd. Anders gezegd, de tijd is het voedsel waarvan de geschiedbeoefening leeft en die transformeert in iets wezenlijk anders, namelijk een narratieve interpretatie van het zich in de temporaliteit ontvouwende verleden. De niet-gedigereerde chronologische resten in de narratieve interpretatie tonen waar de historicus hierin niet succesvol is geweest. In de inleiding werd de veronderstelling geopperd dat het onderscheid tussen de geschiedbeoefening en de sociale wetenschappen daarin ligt, dat de tijd constitutief is voor de eerste. Ook na wat zojuist gezegd werd, kunnen we deze uitspraak nog onderschrijven; de paradox is evenwel dat de tijd de geschiedenis eerst mogelijk maakt door zich in haar op te heffen. In de geschiedbeoefening neemt de tijd de gedaante aan van de geschiedschrijving.

Hieraan verbind ik een laatste opmerking. Het contrast tussen kroniek en de analistiek enerzijds en de moderne geschiedschrijving anderzijds ligt daarin dat bij de eersten de tijd vorm geeft aan de geschiedschrijving, terwijl in de moderne geschiedschrijving deze vorm geeft aan de tijd. Dat betekent twee dingen. Allereerst, de overgang van kroniek en analistiek naar de moderne geschiedschrijving is in wezen een cultureel gegeven. Er zijn andere culturen die een dergelijke overstap niet gemaakt hebben en men zou zelfs een redenatie op kunnen zetten om te tonen dat daar een groter respect voor het verleden uit spreekt dan we aan onze moderne geschiedschrijving toe mogen schrijven. Ontegenzeggelijk trok deze laatste de angel van de temporaliteit uit het verleden. In de eerste plaats, heeft deze overgang eenmaal plaatsgevonden dan is het lot van de tijd voortaan gebonden aan dat van de historiografie. Ook de tijd wordt nu een actor in het historisch verhaal en zijn rol is nauw verweven met die van de overige actors in dat verhaal, "Ainsi sommes-nous arrivés à une décomposition de l'histoire en plans étagés. Ou, si l'on veut, à la distinction, dans le temps de l'histoire, d'un temps géographique, d'un temps social, d'un temps individuel. Ou si l'on préfère encore, à la décomposition de l'homme en un cortège de personnages"³¹, aldus Braudel in de inleiding van zijn *Méditerranée* waar hij zoals bekend, in één en hetzelfde boek maar liefst drie tijdstampi naast elkaar plaatst. Constateren we deze metamorfoses die de tijd klaarblijkelijk in één boek ondergaan kan, dan hebben we hier een welhaast empirische bevestiging van de stelling dat de tijd als klei is in de handen van de historicus en van de geschiedbeoefening. De geschiedschrijving wordt niet gevormd door de tijd, maar geeft zelf vorm aan de tijd. De tijd is geen natuurkundig of filosofisch begrip maar een

cultureel begrip en zijn gedaanten is afhankelijk van de plaats van de geschiedbeoefening in het geheel van de cultuur.

1. Voor de relatie tussen de geschiedbeoefening en de sociale wetenschappen, zie C. Lorenz, *De constructie van het verleden*, (Meppel 1987). In een helder en uitstekend gepresenteerd exposé worden hier alle relevante aspecten van die relatie besproken.
2. In de Duitse geschiedfilosofie was en is een dergelijke opvatting van de maatschappelijke taak van de geschiedbeoefening steeds zeer populair. Zie bijvoorbeeld J. Rüsen, *Grundzüge einer Historik* I, II, Göttingen, 1983, 1986. H. Lübbe, *Geschichtsbegriff und Geschichtsinteresse*, (Basel 1977).
3. F.R. Ankersmit, *The reality effect in the writing of history*, (Amsterdam 1989 (ter perse)).
4. A.C. Danto, *Analytical philosophy of history*, (Cambridge (Ma) 1968).
5. A.N. Prior, *Past, present and future*, (Oxford 1967).
6. I. Kant, *Prolegomena zu jeder künftigen Metaphysik*, (Hamburg 1969 (Felix Meiner Verlag)): 283, 284.
7. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes* I, (München 1927); 161.
8. F.R. Ankersmit, *Narrative logic* (Den Haag, 1983) blz. 62-78.
9. Voor een uitvoerige bespreking van Augustinus' opvattingen over de tijd voor zover die in het kader van dit opstel van belang zijn, zie P. Ricoeur, *Time and narrative* I, (Chicago 1984); 5-31
10. Voor de vermelding van dit voorbeeld, zie H. White, *The content of the form*, (Baltimore, 1987); 8 ff.
11. P.C. Hooft, *Nederlandse Histoerien*. (Amsterdam, 1642) 777.
12. White, *op. cit.*, 1-9.
13. White, *op. cit.*, 3; zie ook H. White, *Tropics of discourse*. (Baltimore, 1978) 107-111.
14. White, *Content*, 17.
15. D. Carr, *Time, narrative, and history*. (Bloomington, 1986) voor een korte samenvatting van dit boek zie D. Carr, "Narrative and the real world: an argument for continuity" in: *History and Theory* XXV (1986) 117-132; van belang is tevens D. Carr, "Paul Ricoeur, Temps et récit" in: *History and Theory* XXIII 1984 357-370.
16. Carr, *Time*; 15.
17. Voor een juiste beoordeling van Ricoeur moet wel bedacht worden dat het in noot 9 vermelde boek slechts het eerste deel is van een omvangrijke trilogie die Ricoeur wijdde aan de plaats van narrativiteit in de geschiedbeoefening en in fictie.

18. Carr, *Time*, 21.
19. Carr, *op. cit.*, 176, 177.
20. Carr, *op. cit.*, 65.
21. Carr, *op. cit.*, zie hoofdstuk I en II, en met name 38.
22. Carr, *op. cit.*, 117, 127.
23. Carr, *op. cit.*, 161.
24. Carr, *op. cit.*, 146.
25. Carr, *op. cit.*, 174.
26. Carr, *op. cit.*, 10, 62; zie ook L.O. Mink, *Historical understanding*, (Ithaca, 1987) 60. Voorts wees Mink er op dat voorstellen als die van Carr (en Ricoeur) om narrativiteit van het niveau van het verhaal naar dat van het leven te transponeren, berust op de illusie dat er een 'untold story' in het leven verscholen ligt, dat wacht om (door de historicus) verteld te worden. zie L.O. Mink, Narrative form as a cognitive instrument, in R.H. Canary and H. Kozicki eds., *The writing of history*, Madison 1978; 134, 140.
27. Carr, *op. cit.*, 61.
28. Mink, *Understanding*, 50.
29. Mink, *op. cit.*, 57.
30. *ibid.*
31. F. Braudel, "Les temps de l'histoire", in *id.*, *Ecrits sur l'histoire*, (Parijs, 1969) 13.